

Oguz hatynyň ýaýrawy

Category: Filosofiýa, Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Oguz hatynyň ýaýrawy Oguz hatynyň ýaýrawy

Gadymy oguz elipbiýiniň döreýiş taryhy, onuň ýaýrawy hakyndaky rowaýatlar, Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamyndaky täze tapylýan ylmy esasly gymmatly maglumatlara esaslanyp, oguzlaryň ýigrimi baş harpdan ybarat bolan elipbiýiniň bolandygyndan köpleriň habary bardyr. Ol elipbiýiň 7-siniň çekimli, 18-siniň çekimsizdigi hem türkmen halkynyň taryhy bilen içgin gyzyklanýanlaryň köpüsine mälimdir. Bu baý mirasy öwrenip, ylmy taýdan seljermek we şol esasynda türkmen halkynyň taryhyny ylmy esasyda dikeltmek hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhammedowyň beýik Galynyşlar eýýamynda giň mümkinçiliklere eýe boldy. Bary-ýogy soňky bir ýylyň dowamynda geçirilen medeni miras baradaky halkara derejesindäki maslahatlar türkmen halkynyň taryhy bilen bagly gymmatly çeşmeleri ýüze çykarmaga uly itergi berdi. Ýeri gelende aýtsak, türkmen halkynyň görnükli nusgawy şahyry Andalyp oguz elipbiýiniň iň gadymy elipbiýdigini »Egerçe Nuh ýaşyn berdi owwaly« diýmek bilen, oguz hatynyň taryhy barada gymmatly maglumat berýär.

Nusgawy şahyrlarymyzyň sygyrlarynda, taryhy çeşmelerde maglumat berilýän we iň gadymy elipbiýiň biri diýlip ykrar edilen ýazuw ýadygärliги »Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärliги« ady bilen sowet döwründe mälim edildi. Kültegendir Bilge kaganyň hatyrasyna bina edilen bu türki dildäki ýazuw ýadygärliğini ilkinji bolup okan Wilgelm Tomsondyr.

Biz W. Tomsonyň Orhon-Ýeniseý ýazgysyny okamaga hem şeýle ýazgynyň Ýewropada gabat gelendigini okyjylara duýdurmak isleýäris. Gadymy oguz haty Ýewropada »gäwür ýazgysy« ady bilen XVI asyrdaky mälim bolýar. Şol döwürde bu haty ýazy hem okap bilýänler kän bolmasa-da, bar ekeni. Muny şol döwürden galan taryhy ýazuw çeşmeleri mälim edýär. Ol hat Stambuldaky tapylýar.

Türk soltanlary ähli daşary ýurt ilçilerini Stambulda bir ýere jemläp saklapdyrlar. Olaryň bolýan ýeriniň daşyna garawul hem goýupdyrlar. Dürli ýurtlardan gelýän ilçileriň arasynda dil, edebiýat, taryh bilen gyzyklanýanlar hem bolupdyr. Türk soltanlary daşary ýurtly ilçileriň öz ýurtlaryndan dile, edebiýada, taryha degişli gymmatly maglumatlary toplamaklaryny gurnapdyrlar, bu möhüm işe köp pul harçlapdyrlar. Bu gowy netije beripdir.

Wýursburgly (mýunhenli) gündogarşynas Frans Babinçeriň gadymy oguz hatyny Ýewropadan tapmagy jemgyýetçiligi birbada haýran galdyrýar. Bu hat näwagt, kimler tarapyndan ýazylypdyr?! Bu sowal gündogarşynaslary diýseň gyzyklandyrdy. Bu gadymy ýazgy augsburgly knýaz hem graf Fuggerleriň maşgala arhiwindäki golýazmalaryň arasyndan tapylýar. Bu golýazma söwda agenti Fuggeriň 1553-1555-nji ýyllardaky syýahaty barada maglumat berýär. Soňra bu golýazmany kimiň ýazandygy kesgitlenýär. Bu golýazmanyň awtory Wenada we Leýpsigde okan, soňra Fuggeriň magdan kärhanasyny dolandyran Grans Dernşwan diýen hünärmen bolup çykýar. Dernşwan şol döwürde beýleki ilçileriň hatarynda soltan Süleýman I-niň howlusynda bolupdyr. Bu döwürde Ojýe Jislende Busbekiň ýolbaşçylygynda Ýewropa üçin örän gymmatly, belli edebi ýadygärlikleriň üsti açylýar. Wena uniwersitetiniň talyby, Dernşwan bäsleşmek hem gabanmak bilen öz baştutanynyň yzyna eýerýär. Ol şonuň netijesinde birnäçe gymmatly ýazgylaryň nusgasyny alýar. Birnäçe rim ýazgylarynyň içinden oguz hatynyň göçürilen nusgasy Babinçeriň aýratyn ünsüni çekýär. Dernşwan Babingere bu ýazgylary nireden göçürip alandygyny gürrüň berýär. Şol göçürip alnan binada şol döwürde ýokarda ady tutulan Busbekiň hem bolandygy aýdylýar. Ol bina XIX asyrdan bolan ýangynda ýazgy bilen bilelikde harap bolýar.

Babinger bu hatyň nädip Stambula düşenine haýran galýar. Çünki ol döwürde yslam dinini kabul edip, musulman dünýäsini haçly ýörişlerden goran türki halklaryň köpüsi eýýäm arap elipbiýini ulanýarlar. Şonuň üçinem Tomseniň atlandyryşy bilen atlandyrsak gun-skif ýazgysynyň Stambula düşmegini geň görýärdi. Ýazgy gun-skif, ýagny gadymy oguz elipbiýinde bolsa-da, ol ýazgy wenger dilinde ýazylypdyr. Muny anyklan Tompson

käbir sözleri okamagy başaryar.

Tomsonyň gyzyklanar dilleri hakynda gysgajyk aýtsak, ol köp ýerlere syýahat edýär we şol baran ýerleriniň dilini öwrenmek üçin köp tagalla edýär. Praga baranda ol çeh dilini öwrenýär. Mikloşiniň ýolbaşçylygynda slawýan dilleri meselesinde köp işleri edip, bu ugurdan ylma uly goşant goşýar. Şol bir wagtyň özünde daşyndan serb, polýak we wenger dillerini öwrenmek bilen hem meşgullanýar. Budapeşte gelip, ol öz dil biliş derejesini kämilleşdirýär. Onuň dilleri bilmek höwesini güýçlenip, bilýän dilleriniň örüsi giňeýär, san taýdan köpeliýär. Ol soňra arap, pars, sygan dillerini öwrenýär. Şol bir wagtyň özünde, ol türk dilleri öwrenmekligi goýmaýar. Tersine, türk dilleri onuň ünsüni has güýçli özüne çekýär.

Tomsonyň gadymy ýazuwy okamaklygyň käbir syrlyny açandan soňra Babingeriň özüne hem wenger dil öwreniji derňewçi I. Şebestien bilen hyzmatdaşlyklykda bu ýazgyny derňäp okamaklygy başaryar. Bu ýazgy 1490-njy ýyldan 1516-njy ýyla çenli aralykda Wengriýanyň hem üstünden hökümdarlyk eden Ladislaw II döwründäki ilçileriň ykbaly bilen baglanyşykly bolup, gadymy wenger senenamasyna we şoň döwürde bolan taryhy wakalara aýdyňlyk goşýar. Korol Ladislaw II ilçilerini soltan Selim I-niň hökümdarlyk eden döwründe (1512–1520 ý.) Stambula ýollaýar. Beladen Barnaboýyň ýolbaşçylygynda 5 adamdan ybarat bolan ilçiler bu ýerde iki ýyllap bolýarlar. Şonda ol ilçileriň biri at ýatagynyň diwaryndaky daşlaryň biriniň ýüzüne ýazgy galdyrypdyr. Soltanyň adamlary olaryň diwarda galdyran ýazgylaryna düşünmän, oňa »gäwür ýazyjysynyň haty« diýip at beripdir.

Görşüňiz ýaly gadymy oguz ýazgysyny asly oguzlardan bolan Wengriýada ýaşayan sekeliler ulanýan ekeni. Alymlar: »Oguz haty Atillanyň şalyk eden döwründe Ýewropa ýaýrandyr« diýen pikiri hem öňe sürýärler. »Nyşanlar we gudratlar« atly kitabyň awtory Ernest Doblhofen Bumyn kagan bilen Istemi kaganyň »Dünyäniň dört tarapyndaky ähli halklary, asmanyň astyndaky, Ýeriň üstündäki ähli halklary aldyk, boýun egdirdik« diýen many-mazmundaky sözlerini mysal getirip, Gündogar bilen Günbatary birleşdirýän syrly sapagyň bir zamanlarda-da,

häzirem esasy roly oýnaýandygyny belleýär.

Dernşwanyň göçürip alan ýazgysy (Stambul ýazgysy) ýaly ýazgy Ýewropanyň başga bir ýerinden hem tapylýar. Şeýle gadymy ýazuw ýadygärliginiň irki döwre degişlisi 1501-nji ýylda Çiksentsmikloşdan tapylýar. Wenger taryhçysy Telegdi bu tapylan ýazgy barada 1598-nji ýylda gun dili hakynda ýazan işinde ýazgynyň gadymy gunlara degişlidigini mälim edýär. Bu belli ýazgynyň tapylan we gelip çykan ýeriniň ýurduň Semigrad etrabydygy anyklanýar. Wengriýanyň bu etrabynda bolsa sekeliler ýaşaýar. Olar öňem, häzirem özlerini gadymy gunlaryň hakyky mirasdüşerleri hasap edýärler. Sekelileriň runiki ýazgysynyň hiç bir gümansyz gadymy türk ýazgysydygy aýan bolýar. Bu ýazgy Tsansilwaniýada ýaşaýan buýsançly gun-wengerleriň milli duýgusyna güýçli täsir edýär. Taryhy çeşmeleriň maglumat bermegine görä, oguzlara »guzlar», »gunlar» hem diýlipdir. Agyz boşlugynda diliň birmeňzeşiräk hereket etmegi bilen emele gelýän »n», »z» sesleriniň biri-birini çalşyryp bilmegi bolup biljek kanuny zat. Şeýle hem häzirem wenger topragynda ýaşaýan sekelileriň adynyň hem şunuň ýaly degişli özgerişlere sezewar bolandygyny çaklap bolar.

Sekeliler XV-XVI asyrdan »gäwür ýazgylary» adyny alan gadymy oguz-türkmen hatyny Ýewropa mälim edýärler. Ol ýazgy tä üsti açylýança, bogem korollygynyň »Westniginiň» üsti bilen käwagt berlip, alymlar köpçüligi tanyşdyrylyp durlupdyr.

Sekelileriň dili we olar barada maglumat bersek, alymlaryň köpüsi olaryň hazar türkmenleriniň neslindendigini, olaryň hem aňyrsynyň oguzlara baryp direýändigini tassyklaýarlar. Wenger alymy B. Munkaçi bolsa gadymy türki halklar bilen gadymy wengerleriň arasynda komanlaryň araçy bolandyklaryny we dellalçylyk edendiklerini belleýär. Komanlar bilen sekeliler XII-XIII asyrlarda goňsuçylykda ýaşapdyrlar. Komanlaryň hem gadymy oguzlaryň neslidigi, şolardan gelip çykandygy barada gadymy çeşmelerde maglumat berilýändigini mälim edilýär. Şol berilýän maglumatlara görä, olar türk kaganlaryna wepaly bolupdyrlar. Elbetde, beýleki kowumdaşlary ýaly, kähalatlarda olar bilen duşmançylykly ýagdaýda hem bolupdyrlar. Şeýdaýynyň »oguz nesli altmyş lakam agzybiri» diýşi ýaly, komanlar bilen

sekelileriň bir ýerde ýanaşyk goňşuçylykda ýaşamagy olaryň dil, medeniýet we döp-dessurlarynyň kökleriniň birligi bilen baglanyşykly bolmaly.

Bu ýazgylar gadymy oguzlaryň Ýuwaş ummanyndan tä Atlantik ummanyna çenli aralykda ençeme halklary öz penasyna alyp, örän kuwwatly döwletleri gurandygyny Ýewropa alymlaryna hem ykrar etdirdi. »Oguzlar diýip, ýewropaly, amerikaly alymlar aýratyn nygtaýarlar.

Oguz hatynyň ýaýrawy barada bu ýokardaky maglumatlary getirip, gutarnykly nokat goýup bolmaz. Çünki täze Galkynyşlar we beýik Özgertmeler eýýamymyzda birnäçe täze-täze çeşmeleriň üsti açylýar, täze-täze maglumatlar peýda bolýar.

Ine geçen asyryň ahyrlarynda oguz asylly bolan inkleriň hatynyň-ýazuwynyň tapylandygy baradaky habar adatdan daşary dowul bolup dünýä ýaýrady.

»Tawantin suň» ady bilen Amerika kontitentinde äpet kuwwatly imperiýany döreden inkleriň döwlet gurluşynyň, medeniýetiniň, döp-dessurlarynyň, gurluşyk we şekillendiriş sungatynyň özboluşlylygy häzirem dünýäniň alymlarynyň önünde doly çözümedik syrlygyna galýar. Alymlar bu halkyň taryhynda syrly sahypalaryň juda kändigini belleýär.

Alymlaryň köpüsi ol ýa beýleki ýurduň taryhyny we ol ýurt bilen baglanyşykly köp sowallary, şol ýurduň adynyň syrny açmak bilen, olaryň geçmişine degişli köp sowallara jogap tapýarlar. Bu ýurt, bu halk baradaky sowallara hem şol ygtybarly usul boýunça jogap agtarmaly bolýar. Şeýle bolsa, onda inkleriň öz ýurduna goýan »Gawantin suý» diýen ady nämäni aňladýar?!

Alymlar inkleriň öz döreden äpet imperiýasyna goýan »Gawantin suý» adynyň »Dört ülke, dört ýurt, dört welaýat» ýaly özboluşly syrly adynyň we inklerde başga-da syrly zatlaryň kändigini mälüm edýärler. »Dört ülke, dört ýurt, dört welaýat» diýen sözler, göräýmäge düşnükli ýaly.

Indi »dört» sanynyň aňladýan manysy barada aýtsak, ol san mukdar görkezýän ýönekeý san bolman, filosofiki mana eýe. Gadymy oguzlarda dört san mukaddes hasap edilipdir. Ol san ynamy, bakylygy aňladypdyr we onuň şertli alamaty hem

bolupdyr. Şol bakylygy, ynamy aňladýan alamat amaly-haşam, gurluşyk, zergärçilik sungatymyzda hem müdimilik ornaşypdyr. Ol alamat yslandan öňki döwürlerde aradan çykan pederlerimiziň mazar daşlarynyň ýüzüne hem goýlupdyr.

Indi başky üç san hakynda aýtsak I-lik ölümi, 2-lik diriligi, 3-lük ösüşi aňladypdyr. Birlik sanyň ölümi aňlatmagy bir zadyň öz-özünden köpelip bilmeýändigini, bir zadyň uzagyndan ýok bolup gidýänligi bilen düşündirilýär. Bu fizikanyň, himiýanyň, filosofiýanyň kanunlary bilen hem düşündirilýär. Eger her maşgalada diňe birje çaga bolsa, ol halk uzagyndan ýok bolup gider. Iki sany bolsa diriligiň alamaty. Ýene öňki mysala ýüzlensek, her maşgalada iki çaga bolsa, ol halk ösmese-de, ýaşaýşy dowam etdirer. Üçlük bolsa ösüşiň alamaty. Ýene öňki mysal bilen düşündirsek, bir maşgalada üç çaga bolsa, ol halkda belli bir derejede ösüş bolýar. Dört bolsa, ol ýurtda ynamly ösüş bolýar. Şu ýerde Oguz hanyň agtyklarynyň dört-dörtüdenligini ýatlatsak kän zatlar aýdyňlaşýar. Göroglynyň öz ýurduna »Çardagly Çandybil« diýip at goýmagy hem şol gadymdan gelýän erenleriň ylmy esasly ynanjy bilen berk baglanyşykly. Şuňa esaslansak, onda dört suýu (ýurt) çardag diýen atlardaky »suýu«, »dag« sözleri göni manyda gelmän, olar göçme manylarda gelýärler. »Suýu« sözüniň dört ýurt manysyndan başga-da, onuň »dört serdar« manysy-da bar diýip aýtsa bolar. »Çardag« sözündäki »dag« sözüne göni manysynda däl-de »ogul, arkadag« manysynda düşünsek, talabalaýyk bolar. Çünki bizde ogla »arkadagym« diýip hem ýüzlenilýär. Gadymy türki dilinde suýu (suw, su) serdar manysynda gelýär. Her serdaryň hem öz goramaly ýurdy bar. Ejdatlarymyz küşti ilki döredenlerinde, küşt tagtasynyň üstünde dört şa bilen söweş edipdirler. Şonda iki ak, iki gara şa öz degişli pyýadalary we beýleki mallary bilen küşt tagtasynyň üstüni dört ýurda bölüp özara söweş edipdirler. Küşt tagtasynyň üstündäki 64 öýjügi 4-e bölseň, her kime 16-dan ýetýär. Ýeri gelende aýtsak, inkler 16 sany hem mukaddes san hasaplaýarlar. Şu ýerde dünýä bello bolan küştçi As-Sulynyň adynyň hem »Beýik Serdar«, »Beýik Şa« ýaly manylarynyň bardygyny ýatlamak gerek.

Ylmy çeşmeler, taryhy maglumatlar Tawantin suýu atly kuwwatly

imperiýany döreden inkleriň müňlerçe kilometre ýaýraýan ýurduna berk tertip-düzgüni saklandyklary, öz elipbiýleri bolmasa, hemme ýerde bir kanunyň saklanan döwletini gurup bolmajakdygyny nygtaýarlar. Indi inkleriň öz ýazgysynyň bolandygy hakynda aýtsak, 1972-nji ýylda inkleriň öz ýazgysynyň bolandygy baradaky habar dünýä ýaýraýar. Ýnha, birden Rimdäki San-Markos uniwersitetiniň arheologiýa we etnografiýa muzeýiniň işgäri W.de la Hara inkleriň hiç kimiňkä meňzemeýän hatlarynyň-ýazuwlarynyň tapylandygy, ol ýazuwyň okalmaga synanyşyk edilip başlanandygyny, ol ýazgylaryň birnäçesiniň manylarynyň ýüze çykarylandygyny metbugatda mälim edýär. W.de la Hara heniz talyplyk ýyllaryndan başlap inkleriň ýazuwlarynyň taryhy bilen gyzyklanyp gelýän ekeni. Inkleriň ýazuw ýadygärligini tapjagyna berk ynanypdyr. Onuň soňky ýyllarda zähmet rugsadyna-da çykman, inkleriň ýazuwyny agtaryp çeken azaby ahyry ýerine düşýär.

Ispanlar hem inkleriň taryhy, sungaty, döp-dessurlary barada köp işler edipdirler. Ol şol ispan golýazmalarynyň jadysyndan çykyp bilmän dörüp oturyşyna, täsin kanunalaýyklyklaryň üstüni açýar. Reňk we ýazuw belgileri inkleriň ýazuw düzgüninde bir-birini goldap gelýär. Meselem, inkler işlik habaryny dürli reňkleriň içinden belli reňkleri saýlap, şolar bilen aňladypdyrlar. Heýkeljiklerde, şekillerde, nagyşlarda geometriki usulda many bermeklik döp bolupdyr. Dokmaçylykda hem geometriki şekil ýörgünli bolupdyr. Agaçdan gap ýasamak, olary ulanmak hem bu hünäri sungat derejesine ýetirmeklik däbe öwürlipdir.

Oguzlaryň, türkî halklaryň dünýäniň köp ýerlerine ýaýrandygyny subut edýän alamatlar kän. Inkleriň diňe bir sözleriniň arasyndaky ýakynlyk däl, olaryň amaly-haşam sungatynda hem, ýaşaýyş döp-dessurlarynda hem, daşky ýüz keşp gurluşlarynda hem juda ýakynlyklar köp. Biziň metbugatymyzda inkleriň amaly-haşam sungatlarynyň, tamdyrlarynyň, jaýlarynyň gurluşynyň biziňki bilen birmeňzeşdigi barada ýazdylar.

Oguzlaryň birnäçe müňýyllyklardan öň dünýä ýaýrandygy baradaky çeşmeler kän. N. Petrowskiý bilen B. Matweýewiň Müsür hakdaky kitabynda araplaryň bu ýere gelmezinden müňlerçe ýyl öň ol

ýerde türki dilli halklaryň mesgen tutandygy barada maglumat berilýär. Kitapda araplaryň başda 25 elipbiýi bolup, ol arap elipbiýiniň başda oguz elipbiýinden nusga döredilendigini, soňra bolsa ol elipbiýiň döwre görä, arap diliniň özboluşly aýratynlygy esasynda kämilleşendigi barada aýdylýar. Bu barada türkmen alymlary Ahmet Bekmyradow düýpli makalalar ýazdylar, olar türkmen metbugatynda çap edildi, ol makalalaryň käbiri özbaşdak kitap hökmünde giň okyjylar köpçüligine ýetirildi.

Biz bu maglumatlary getirmek bilen, Magtymgulynyň, Şeýdaýynyň, Andalybyň türkmeniň öz elipbiýi, onda-da »owwaly harplar başy» bolup, köp halklara nusga bolan haty, elipbiýi baradaky şahyrana setirlerini-de ygtybarly halklara nusga bolan haty, elipbiýi baradaky şahyrana setirlerini-de ygtybarly çeşme hasap etse bolar. Taryhy çeşmeler, alymlaryň gelýän netijeleri, kepilnamalary oguz hatynyň ýaýrawynyň juda giňdigini subut edýär.

Tirkiş ATAÝEW Taryhy makalalar